

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ

Тавровецька Н.І., доцент кафедри практичної психології

Херсонський державний університет

У статті автор висвітлює актуальну проблему психології особистості – концептуальні межі поняття «позиція особистості». Визначає основні теоретико-емпіричні підходи до визначення особистісної психологічної позиції, й в процесі аналізу категорії «позиція особистості» встановлює, що вона є процес, і результат вибору відповідної поведінки або вчинків на основі стосунків, що виражаються в цілях і мотивах, поглядах і цінностях особистості. В результаті огляду різноманітних підходів щодо розкриття змісту позиції особистості, у статті зазначена необхідність розглядати її як складну, системно-понятійну, багатомірну категорію.

Ключові слова: *позиція особистості, психологічна позиція, диспозиції особистості.*

В статье автор освещает актуальную проблему психологии личности - концептуальные границы понятия «позиция личности». Определяет основные теоретико-эмпирические подходы к определению личностной психологической позиции, и в процессе анализа категории «позиция личности» устанавливает, что она представляет собой процесс, и результат выбора соответствующего поведения или поступков на основе отношений, выражающихся в целях и мотивах, взглядах и ценностях личности. В результате рассмотрения различных подходов к раскрытию содержания позиции личности, в статье отмечена необходимость рассматривать ее как сложную, системно-понятийную, многомерную категорию.

Ключевые слова: позиция личности, психологическая позиция, диспозиции личности.

Tavrovetska Nataliia MAIN APPROACHES TO DISCLOSURE OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL ATTITUDE

The actual problem of personality psychology as conceptual boundaries of the concept "the individual attitude" is cleared up in the article. The basic theoretical and empirical approaches to the definition of the individual attitude are determined. In the analysis of the category "the individual attitude" it has been found that it is the process and the result of the choice of appropriate behavior or actions based on relationships that are expressed in aims and motives, views and values of the personality. In the survey of various approaches to disclosing the content of the individual attitude, the necessity to study it as a complex, system-conceptual, multidimensional category is indicated in the article.

Keywords: the individual attitude, psychological attitude, the disposition of the individual.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні, яка перебуває у економічній, соціальній, політичній, етнічній кризі, гостро постала проблема психологічної позиції як чинника забезпечення соціальної зрілості особистості. Суспільство випробовує зростання уразливості сучасному потоку недостовірної інформації, її несвоєчасного надходження. В такий час становлення особистості відбувається в умовах соціальної невизначеності, невпевненості, а процес становлення позиції особистості набуває характеру перетворення, трансформації або викривлення. Творення своєї внутрішньої позиції, яка б допомагала людині долати дію несприятливих факторів оточення є важливою умовою активізації та реалізації її особистісного потенціалу. Володіння стійкою психологічною позицією створює сприятливий ґрунт для належної соціалізації особистості, яка володіє достатнім рівнем психологічних знань і стратегій для

ефективної адаптації в соціальному середовищі. Саме цим зумовлена актуальність вивчення психологічної позиції індивіда з точки зору психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У роботах вітчизняних та закордонних психологів, філософів, присвячених проблемам особистості, введено поняття «позиція особистості». До таких праць належать дослідження А. Адлера, Б. Г. Ананьєва, Б. П. Бетинаса, Л. І. Божович, Л. П. Буєвої, Н. В. Будракова, Д. О. Леонтєва, В. М. Маркіна, В. М. М'ясищева, Б. Д. Паригіна та ін. Аналіз вищезазначених праць підтверджує ідею про те, що «позиція особистості» дедалі більше привертає увагу вчених й активно вводиться в глосарій різних наук. Повної одностайності серед психологів у класифікації позиції не існує, частіше це поняття застосовується в діапазоні позиція-статус і позиція-ставлення, позиція-роль, які представляють собою місце людини в потенційній взаємодії (статус — те місце, яке людина може зайняти в реальній взаємодії, на думку оточуючих, ставлення — те місце в реальній взаємодії, яке прийнятне для неї за її власною думкою). Водночас цей термін уживається в багатьох різноманітних контекстуальних смислах, позначаючи різні категорії та характеристики особистості чи соціальних явищ.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в теоретичному вивченні й окресленні концептуальних меж поняття «позиція особистості».

Виклад основного матеріалу дослідження. У «Словнику іншомовних слів» позиція (лат. *positio* – становище) представлено як точка зору, ставлення до певної справи, питання, що визначає характер дій, поведінки; позиція: 1) становище, роль, місце когось, чогось у житті, політиці, мистецтві та ін.; 2) точка зору, ставлення до чогось, що визначає характер поведінки, дії.

Радянські вчені розглядали «позицію суб'єкта» як: виконання соціальної ролі за пропонованими нормами з системою очікувань, які висувають до нього як суспільство в цілому, так і окремі групи (І.С. Кон); як стани в суспільстві, групі або соціальній позиції; як ставлення людини до дійсності в цілому або до різних її областей, або позиція особистості; позиції як місце людини в

безпосередній взаємодії, в актуальній ситуації, або рольовій позиції (М.Д. Лаптева); як роль, яку суб'єкт виконує відповідно до свого соціального стану і конкретної ситуації (Б.Д. Паригін).

Термін «позиція» вперше використав австрійський психолог та лікар, основоположник індивідуальної психології А. Адлер. У широкому сенсі категорію «позиція» (від латин. *positio*) він розглядає як стійку систему ставлень людини до певних сторін дійсності, що проявляються у відповідній поведінці та вчинках [16]. У більш вузькому визначенні «позицію» досліджують як певну точку зору з конкретного питання, оцінка явища, події, а також дія й поведінка, зумовлені цим ставленням та оцінкою.

Позиція характеризує «місце» людини в її життєдіяльності: чи є вона справжнім суб'єктом або життя складається з обставин. Позиція визначає суб'єктивні стосунки (ціннісні орієнтації, інтереси, мотиви, установки); стійкі та типові для суб'єкта способи здійснення свого життя, взаємостосунки з оточуючими людьми і спрямованість особистості як «ставлення того, що особистість отримує від суспільства, до того, що вона дає, вносить у його розвиток» [8, с.311]

А.В. Петровський, з точки зору соціально-психологічної концепції розвитку особистості, виділяє поняття «соціальна позиція». Зміст цього поняття він розкриває як місце особистості в системі взаємостосунків в групі, які будуть регламентувати стиль поведінки. Б.Д. Паригін також говорить про зв'язок позиції людини з тією роллю, яку вона виконує відповідно до її соціального стану і конкретної ситуації. «З позиції особистості по суті й починається той структурний пласт психіки, який характеризує особистість вже ні у якості об'єкта, а у якості суб'єкта соціальних відносин» [11].

Дещо інший підхід до проблеми ми знаходимо у працях Д.О. Леонтєва. Він наголошував, що позиція – не результат, а передумова та детермінанта розвитку особистості та її свідомості. Необхідність зайняти ту чи іншу позицію, визначити своє ставлення до життя об'єктивно постає перед кожною людиною на певному етапі її життєвого шляху. Таким чином, Д.О. Леонтєв розглядає

позицію як процес самостійної діяльності особистості, зміст якої має прояв у моральному виборі. Позицію, як і людину в цілому, творить діяльність. Позиція – це умова розвитку особистості. Тільки усвідомивши свою позицію, індивід може піднятися на новий рівень розвитку.

Описуючи у своїх роботах розвиток психіки дитини Д.О.Леонт'єв зазначає, що «... зміна місця, що займала дитина в системі суспільних відносин, є те перше, що треба зазначити, намагаючись підійти до вирішення питання про рушійні сили розвитку її психіки. Однак саме по собі це місце не визначає, звичайно, розвитку, воно лише характеризує певну, досягнуту ступінь. Те, що безпосередньо визначає розвиток психіки дитини, — це саме її життя, розвиток реальних процесів цього життя, інакше кажучи, розвиток діяльності дитини, як зовнішньої, так і внутрішньої. А її розвиток, у свою чергу, залежить від певних життєвих умов» [7].

У своїх роботах Н. Ф. Радіонова позицію тлумачить як певну систему, що має об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивний характер детермінується суспільним життям, а її зміст визначається природою суспільних відносин. Суб'єктивний характер позиції зумовлено безпосередньою участю людини у її формуванні під впливом свідомості. Позиція, за словами авторки, дає можливість уявити «простір», в якому й здійснюється «рух» людини, та одночасно «суб'єктивний простір». Позиція суб'єкта описує також й його часову організацію: кожне ставлення має свій час відтворення (через механізм об'єктивізації та суб'єктивізації), на протязі якого ставлення є активним, значущим; а усі у сукупності ці ставлення характеризують структуру особистісного часу, яке є детермінантою взаємодії людини зі світом. Таким чином, за Н.Ф.Радіоною, позиція, як система ставлень, характеризує людину багатоаспектно, в єдності об'єктивного та суб'єктивного, зовнішнього та внутрішнього, потенційного та актуального, соціального та психологічного [12, с. 17].

В. А. Гневашева виділяє такі основні аспекти трактування категорії «позиція»: – змістовний (внутрішній) – знання, життєвий досвід, система

поглядів, цінностей, відносини особистості; – процесуальний (поведінковий) – розв’язання суб’єктом конкретних завдань [6, с.60].

Інтерпретацію поняття «психологічна позиція» В. М. М’ясищев розглядає в контексті системи ставлень. Згідно зі своєю теорією ставлення, автор розглядає позицію як психологічне ядро особистості, індивідуально-цілісну систему її суб’єктивно-оцінного, свідомо обраного ставлення до дійсності. Це система пізнавальних, мотиваційних, емоційних ставлень, ставлення до світу, що є джерелом активності [9].

Позиція визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями й можливостями, які пред’являє та надає людині суспільство, а з іншого – внутрішніми, особистісними джерелами активності – потягами, переживаннями, мотивами та цілями, ціннісними орієнтаціями, світоглядом, ідеалами. Серед різного виду ставлень у позиції важливим є суб’єктне ставлення, яке виокремлюють представники суб’єктного підходу в психології. Суб’єктне ставлення – це є вираження активної конкретно обраної психологічної позиції особистості, це основа її суб’єктивного світу.

У дослідженнях К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, О. М. Леонтєва, С. Л. Рубінштейна зазначено, що ставлення слугує базою особистості лише тоді, коли воно реалізується в процесі діяльності [1; 2; 13]. Для становлення особистості та її повноцінної соціалізації виняткове значення має вся система ставлень, у яку вона включена. Якість включення особистості в ту чи іншу соціальну ситуацію залежить від того, як суб’єкт її розпізнає, проблематизує й інтерпретує. Вивчення позиції крізь призму особистісного ставлення підсилює її суб’єктивний характер, оскільки ставлення радше передбачає її суб’єктивну позицію в навколишній дійсності, ніж об’єктивний зв’язок особистості з цим середовищем. Подібно до цього визначаємо психологічну позицію суб’єкта як комплексну характеристику режимів діяльності відповідно до здатності, стану, ставлення суб’єкта, з одного боку, його стратегії й тактики – з іншого, а також об’єктивної динаміки діяльності.

М.М. Боритко та О.А. Мацкайлова в монографії «Становлення суб'єктної позиції учня в гуманітарному просторі уроку», наголошують, що «Позиція – це найбільш цілісна характеристика людини як особистості і індивідуальності. Якщо особистість – це визначеність позиції людини у відношенні з іншими, то індивідуальність – це визначення власної позиції в житті, сама визначеність усередині самого свого життя...» [5 с.11].

Аналогічні погляди ми знаходимо в авторефераті Щукіної Н.В., згідно з думкою якої, позиція є «інтегративною характеристикою особистості, що відображає активно-виборче, ініціативно-відповідальне, перетворююче відношення» до самої себе і до інших сторін життя [14, с.8]. Н.В. Щукіна виділяє три структурні компоненти позиції: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і регулятивно-діяльнісний. Мотиваційно-ціннісний компонент включає усвідомлений вибір, ставлення до самого себе як до суб'єкта якої-небудь діяльності. Когнітивний компонент включає достатній рівень інтелектуального розвитку особистості, необхідну суму наукових знань про цю діяльність. Регулятивно-діяльнісний компонент відображає поведінку особистості як суб'єкта діяльності.

Результати аналізу поняття «психологічна позиція» як структурного утворення особистості показали, що хоча й традиційно виявом особистісної позиції вважають сукупність основних ставлень до світу, до людей, до себе, вони зумовлені різними структурними компонентами та інтегральними характеристиками особистості. Науковці виокремлюють декілька основних підходів до розкриття особистісної психологічної позиції.

Розглянемо їх більш докладно:

– позиція як найвищий рівень інтеграції індивідуального розвитку особистості – зрілість (Л. І. Анциферова, Л. І. Божович та ін.);

Говорячи про формування особистості в дитячому віці, Л.І. Божович наполягає на тому, щоб розрізнити позицію як «об'єктивну позицію дитини, яку вона займає в житті», її власну «внутрішню позицію, тобто те, як вона сама ставиться до навколишнього світу, і, перш за все, до своєї позиції і яку позицію

вона хоче займати». А ця внутрішня позиція виникає «... між тим місцем, яке вона займає в системі доступних їй людських відносин (а, отже, і між відповідними вимогами до неї), з одного боку, і тими психологічними особливостями, які у неї вже сформувалися в результаті її попереднього досвіду, з іншого боку». І ясність цієї внутрішньої позиції робить зрозумілим «не лише її ставлення до того чи іншого явища, але й виявляє всю систему її ставлень до дійсності» [4].

– позиція як становлення основних життєвих відносин – ставлень, що визначають поведінку й вчинки людини, спосіб включення в загальний хід життя (В. М. М'ясищев);

За визначенням В.М. М'ясищева, позиція суб'єкта – це інтеграція домінуючих вибіркового ставлень індивіда в будь-якому значущому для нього питанні. Людина виокремлює протистояння свідомості теперішнього й перспектив майбутнього в кожному своєму вчинку. Саме ставлення визначають позицію людини, вони є усвідомленими, а отже свідомість – це одна з головних характеристик позиції людини [9].

– позиція як свідомо пізнавально-перетворююча самоактивність індивіда (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, М. Й. Боришевський, С. Л. Рубінштейн).

У цьому контексті позицію розглядають як пізнання та оцінку оточуючого світу на основі зіставлення із власною системою цінностей, потребами, інтересами, переконаннями, совістю, що приводить до певних способів взаємодій зі світом. Б.Г.Ананьєв під позицією людини розумів «складну систему ставлення особистості (до суспільства в цілому, до спільностей, яким вона належить, до праці, людей, до самої себе), установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності». Вступаючи у складні багатосторонні відносини з навколишнім світом, людина стикається з об'єктивною необхідністю самостійно розпоряджатися власним життям, вибирати життєвий шлях [2]. Автор вказує на інтеграційну характеристику життєвої позиції людини в її самоздійсненні.

С.Л. Рубінштейн, розкриваючи суть життєвої позиції, писав, що основою її є «світогляд, який визначає реалізацію життєвої позиції, виявляється в діяльності і поведінці відповідно усвідомленим цілям особистості, яка володіє можливістю вибору цілей і засобів їх досягнення, оскільки в них найповніше виявляється активність, індивідуальність і самостійність особистості». Позиція, як відмічає С.Л. Рубінштейн, – вибіркоче ставлення особистості до цілей, що стоять перед нею, і завдань. Вона, за його словами, має прояв у вибірковій мобілізованій готовності до діяльності, спрямованої на їх здійснення. «Позиція обумовлює певну лінію поведінки і сама обумовлюється нею» [13, с. 361].

– позиція як система усвідомлених загальних смислових утворень, що закріплює єдність і самоідентичність особистості на певних періодах часу, надовго визначає головні характеристики особистості, її стрижень, мораль (А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Л.С. Виготський, В. Франкл);

Людина, що займає певну позицію, демонструє свою модель взаємодії, в яку вона вважає можливим вступати і займає місце, яке вона вважає за потрібне зайняти. О. Г. Асмолов зазначає, що «діяльність визначає особистість, але особистість вибирає ту діяльність, яка її визначає» [3, с.35].

На суб'єктивному рівні структурної організації особистості вчені виділяють диспозиції («суб'єктивні» позиції), основу яких складає життєва позиція особистості як стійка спрямованість на певні цінності. Теорія диспозицій особистості спирається на наукові досягнення як психології особистості, так і соціальної психології. Загально психологічна теорія диспозицій належить Гордону Олпорту [10]. Диспозиції особистості характеризуються інтенцією — направленістю, до якої входять різні спрямування і бажання особистості (плани, амбіції). Наведемо основні ідеї його диспозиційної теорії:

- 1) «кожна людина має унікальний набір рис, що багато в чому визначають її поведінку в різних ситуаціях. Отже, людина демонструє певну сталість у своїх діях, думках, емоціях незалежно від плину часу, подій та життєвого досвіду;

2) кожна людина унікальна. У світі неможливо знайти людей, абсолютно ідентичних».

Г. Олпорт запропонував виділяти три типи диспозицій: кардинальні, центральні та вторинні.

Кардинальна диспозиція пронизує людину, майже всі її вчинки можна звести до її впливу. Ця надзвичайно генералізована диспозиція не може залишатися прихованою, якщо, звичайно, це не така риса, як потайність — володар її може стати відлюдником, і тоді ніхто не пізнає його схильностей. Однак в інших випадках, наявність такої кардинальної диспозиції або головної пристрасті може зробити її власника в своєму роді видатною постаттю.

Центральні диспозиції не настільки вичерпні, але все-таки досить яскраві характеристики людини, такі собі будівельні блоки індивідуальності. Центральні диспозиції найкраще порівняти з якостями, що наводяться в рекомендаційних листах (пунктуальність, уважність, відповідальність). Центральні диспозиції проявляють такі тенденції у поведінці людини, які можуть легко виявлятися оточуючими.

Риси менш помітні, менш узагальнені, менш стійкі і, таким чином, менш придатні для характеристики особистості, називаються вторинними диспозиціями. У цю рубрику слід включити переваги в їжі та одязі, особливі установки і ситуаційно обумовлені характеристики людини [10].

Радянську модель диспозицій запропонував В.О. Ядов [15] в своєму установчо-позиційному підході до визначення структури особистості. З його точки зору, людина має складну систему різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку й діяльність. Диспозиції (або позиції) являють собою комплекс готовності свідомості й нервової системи людини діяти певним чином. Такі позиційні утворення виникають кожного разу при зустрічі певної потреби з відповідною ситуацією її потенційного задоволення.

Диспозиції організовані ієрархічно й утворюють такі чотири рівні:

Перший рівень, найнижчий, утворюють елементарні фіксовані установки (set), які формуються на основі вітальних потреб людини. Вони утворюються в

найпростіших ситуаціях, на зразок такої, як, ступивши на ескалаторні сходи, ми певний час ще продовжуємо рухатися, хоча нікуди не поспішаємо. Як правило, такі установки не усвідомлюються й не переживаються. Основний осередок їхнього формування — це умови сімейного оточення дитини як основного джерела її первинної соціалізації, різноманітні предметні ситуації. Відповідний їм метод формування — привчання.

Другий рівень — це рівень складніших диспозицій, формується на основі потреб людини у спілкуванні, й це здійснюється в малих групах і в тих ситуаціях, які задані діяльністю в таких групах. Такі особистісні утворення називаються соціальними фіксованими установками, або атитюдами (ставленнями). Порівняно з установками попереднього рівня, атитюди мають не лише поведінковий, а й афективний (як ставлення до інших), й когнітивний (як усвідомлення такого ставлення) компоненти. Таким способом сформована переважна більшість комунікативних навичок і вмінь людини.

Третій рівень базових соціальних установок охоплює диспозиції, в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особистості відносно конкретної сфери соціальної активності (сфера професійних інтересів, певного виду відпочинку, політичної активності тощо). Такі базові соціальні установки концентрують особистість на певній царині діяльності, виражають її ставлення до цієї діяльності, усвідомлюються нею як пріоритетність певного стилю власної поведінки порівняно з іншими.

Четвертий рівень, найвищий рівень диспозицій утворює система ціннісних орієнтацій особистості, під якою розуміється стійка система спрямованості інтересів і потреб людини. Це виражає її ставлення до цілей життєдіяльності й до засобів задоволення їх. Цілепокладання на цьому рівні — це певний «життєвий план», найважливішим елементом якого виступають окремі життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами діяльності людини — працею, пізнаванням, сімейним і суспільним життям [15, с. 88].

Описана система диспозиційних утворень виступає регулятором поведінки людини. Установки першого рівня регулюють безпосередні реакції

людини на актуальну предметну ситуацію. Другий рівень регулює вчинки особистості у звичних ситуаціях взаємодії з оточенням. Третій рівень забезпечує регуляцію системи вчинків людини. Четвертий, вищий рівень регулює поведінку й діяльність людини у найзначущіших ситуаціях її соціальної активності, зокрема, у проблемних, конфліктних чи в ситуаціях морального вибору.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ми можемо підвести підсумок, що позиція – це і процес, і результат вибору відповідної поведінки або вчинків на основі стосунків, що виражаються в цілях і мотивах, поглядах і цінностях особистості. Позиція особистості – це система ціннісних орієнтацій та установок людини, які відображають спосіб її ставлення до когось або до чогось. У позиції виділяють три компоненти: інтелектуальний – знання про щось як суб'єктивний образ об'єкта ставлення; емоційний – як переживання ставлення; поведінковий, що реалізує спосіб активності до об'єкта ставлення.

Елементи позиції виступають не лише регуляторами поведінки особистості, а й рушійною силою її соціального й психічного розвитку. Закріплюючись через реалізацію в суспільній практиці, позиція втілюється в такі риси характеру: комунікативні (як ставлення до інших), суб'єктно-діяльнісні (як ставлення до предметного світу) та рефлексивні (як відображення ставлення людини до самої себе). Позиція особистості показує реальне діяльнісне ставлення людини до подій. Зазначені структурні компоненти «суб'єктної позиції» складають зміст «життєвої позиції» особистості й реалізуються у повсякденному житті.

У процесі аналізу основних напрямів дослідження особистісної психологічної позиції підкреслено, що головним джерелом її формування є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий і професійний досвід, набуті знання, уміння, навички. Психологічна стабільність та чітка позиція людини щодо інформаційних факторів суспільного життя забезпечує її стабільність, впливаючи на соціальну зрілість на психологічне благополуччя, на самовизначення та самоздійснення.

Література:

1. Абульханова - Славская К.А. Стратегия жизни. / К.А. Абульханова - Славская – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
3. Асмолов А. Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 35–46.
4. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Возрастная и педагогическая психология : Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 190-229.
5. Борытко Н.М., Мацкайлова О.М. Становление субъектной позиции учащегося в гуманитарном пространстве урока Монография / Науч. ред. Н. К. Сергеев. – Волгоград: Изд-во ВГИПКРО, 2002. – 132 с.
6. Гневашева В. А. Становление профессиональной позиции личности / В. А. Гневашева, Э. В. Сукталиева, Н. Ф. Терпугова // Образование и образованный человек в XXI веке. – 2007. – № 3. – С. 60–63.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев.- 2-е, испр. изд. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – Москва : Директ-Медиа, 2008. – С. 311.
9. Мясищев В. Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясищев // Избранные психологические труды. – М., 2003. – 151 с.
10. Олпорт Г. Становление личности : избр. труды / Гордон Олпорт ; Под общ. ред. Д. А. Леонтьева; [Пер. с англ. Л. В. Трубицыной, Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002. – 461.
11. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
12. Радионова Н.Ф. Взаимодействие педагогов и старших школьников : учеб.

- пособие к спецкурсу / Н.Ф. Радионова ; ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1989. – 84 с.
- 13.Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и ее жизненный путь / С.Л. Рубинштейн // Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
- 14.Щукина Н.В. Развитие субъективной позиции будущих офицеров в образовательном процессе военного вуза : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. «Общая педагогика, история педагогики и образования». – Рязань, 2006. – 22 с.
- 15.Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : Диспозиционная концепция / В.А. Ядов ; 2-е расширенное изд. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
- 16.Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler / Alfred Adler ; ed. by Heinz L. Ansbacher & Rowena R. Ansbacher. – N. Y. : Harper Torch Books, 1956. – 504 p.